

Александра Јанковић

Академија струковних студија Јужна Србија Лесковац
Одсек Висока школа за васпитаче Бујановац
e-mail: aleksandra.j78@gmail.com

Ранђел Стошић

Академија струковних студија Јужна Србија Лесковац
Одсек Висока школа за васпитаче Бујановац
e-mail: s_arandjel@hotmail.com

НАДЛЕЖНОСТ ЦРКВЕ У ПОСТУПЦИМА РАЗВОДА БРАКА У СРБИЈИ КРАЈЕМ 19. ВЕКА

Апстракт: И поред тога што развод у периоду 19. века није представљао тако честу појаву као што је то случај данас, Српска православна црква је дозвољавала развод из тачно одређених случајева. Тема рада је анализа црквених и грађанских прописа који су регулисали питање развода у 19. веку, са посебним освртом на анализу поступања црквених судова у поступцима развода у периоду када је развод био у искључивој надлежности црквених судова. Осим позитивноправне анализе правног института развода и његовог утицаја на децу, у раду је примењен и историјски и социолошки метод како би се потпуније анализирао и сагледао његов историјски развој и утицај односа у друштву на брак и развод.

Кључне речи: брак, развод, црква, Хришћанска вера, Православна црква.

Увод

„Неразведљивост брака, по учењу православне цркве, јесте једно од битних својстава брака”¹

Породица као друштвена група и односи у њој одражавали су карактеристике одређеног друштва у одређеном времену.² Уколико посматрамо институцију брака и питање развода брака у одређеном времену и друштву закључак је да се схватање о разводу мењало током времена. Након периода Римског царства у коме је по питању развода брака био заступљен либерални став и развод дозвољавао на основу захтева једне од страна, под утицајем Хришћанства је промењен такав став и брак се почиње третирати као нераскидива заједница. Католичка црква је у томе отишла најдаље тако што је забрањивала развод брака и једино дозвољавала одвојени живот без права склапања новог брака, јер претходни није разведен.³

¹ Милаш 1902, 668.

² Породица и односи у породици у одређеном времену и одређеном друштву одраз су положаја и живота целокупног становништва, као и утицаја развоја економије, културе и утицаја обичаја и религије. Цонфалониери 2020, 115.

³ У Европи на историјски развој развода велики утицај имала је Католичка црква. Више о томе види

Брачно право у Србији у 19. веку било је под великим утицајем Православне цркве и у складу са тим примењивала су се брачна правила која нису предвиђала тако ригорозно решење као што је забрана развода, али са друге стране Православна црква није ни дозвољавала апсолутну слободу по питању развода јер се сматрало да би неограничен развод штетио општим интересима.⁴ Како истиче професор Атанасије Поповић црквена надлежност у поступцима развода бракова спречавала је олаке разводе и губљење вере народа у значај брака као и да се једном народу не може нанети више штете него што је штета која ће се десити уколико се наруши „морални поглед на брак”.⁵

Период 19. века карактерише подређена улога жене и доминација мужа и његова апсолутна власт над члановима породице. У првобитним брачним заједницама жена није била субјект тог односа већ објекат брака, те је у складу са тим муж могао жену да отме и одведе кући без њеног пристанка.⁶ Увидевши негативне последице отмице девојака и венчавање без пристанка, власт је у ослобођеној Србији 1804. године међу првим законима усвојила забрану отимања девојака и кажњавање младожење, кума и старог свата шибањем уколико се то деси.⁷ И поред чињенице да су отмице младе временом постала појава која је од стране друштва наишла на осуду и санкционисање, исте замењује период у коме се брак склапа тражењем сагласности од младиних родитеља и њеном куповином од истих. Последице присилних бракова, услед отмица или куповине од родитеља, биле су чести разводи, па чак и убиства брачних партнера. У циљу спречавања последица наметнутих бракова тадашње власти су предвиделе да је један од услова закључења брака постојање воље будућих супружника,⁸ а то је како истичу поједини аутори допринос Хришћанства и црквених правила, односно морална вредност брака за који се црква залагала.⁹

Осим доминације мужа и оца једна од карактеристика друштва и породице као друштвене групе у 19. веку је и опште заступљено схватање о аутономији породице и забрани мешања државе у породичне односе. Ипак аутономија породице није била апсолутна о чему сведоче подаци да се проблемима у породици судови нису бавили само на основу приватне тужбе, већ и на основу пријаве јавне власти, односно кметова и полиције.¹⁰ Са једне стране имамо пасивну обавезу државе која подразумева уздржавање органа јавне власти од мешања у породичне односе и кршења њиховог права на приватност, а са друге стране имамо у одређеним ситуацијама обавезу државе да својом

Коџина 2018, 66.

⁴ Марковић 1920, 83; „...раскинути брачну везу између двоје њих, који су законито вјенчани, може или смрт, или такав узрок, који надјачава црквени идеју о неразведљивости брака и који руши моралну или религиозну основу његову, а који је такођер смрт, само у другом облику” Милаш 1902, 669.

⁵ Поповић 1926, 76.

⁶ „...премда је овакав вид понашања био осуђиван и од стране самога народа, то није имало утицаја да се овај ружан обичај изгуби. Отмице су вршили многи сиромашни, одбијени и увређени младићи, али и читаве хајдучке дружине” Антонијевић 1998, 67.

⁷ Забрана отимања девојака и кажњавање оних који су учествовали у закључењу брака (младожења, кум, стари сват) усвојена је на Првој законодавној скупштини 1804. године. Дивац 2018, 221.

⁸ У једном од саопштења Ваљевског окружног суда из 1834. године истиче се „Будући да се сада многи раздори, кавге, разведенија брака и доста пута и сама убијства између супружника произилазила отуда....., да се обичај преко воље једну или другу страну натеривали да за једно лице пође или оно лице узме које неће, укине и да се родитељска и свачија друга власт у томе сасвим ограничи, тако се брак на чисто произвољеније момка и девојке остави” Дивац 2018, 229.

⁹ Види Марковић 1920, 6.

¹⁰ Дивац 2018, 230.

реакцијом заштити чланове породице чија се права крше управо у породици од стране других чланова.¹¹

Узроци за развод брака

Прописи породичног права били су садржани у Грађанском законнику из 1844. године¹² и црквеним прописима.¹³ Црквени прописи регулисали су само питања која се тичу закључења и развода брака, док су питања личних и имовинских односа супружника и лични односи родитеља и деце била регулисана грађанским законцима.¹⁴ У складу са црквеним правилима Српске православне Цркве брак је могао престати на основу правоснажне пресуде Црквеног суда из тачно предвиђених разлога¹⁵ или без пресуде „у случају смрти једног од брачних другова, проглашења једног брачног друга мртвим, полагањем монашког завета и рукоположењем за епископа”.¹⁶

Разлози за развод брака били су предвиђени чланом 94. Српског грађанског законика из 1844. године и били су у складу са црквеним правом и одраз су тадашњег схватања брака. Развод брака је био могућ из следећих разлога: промена хришћанске вере, одсуство супружника са намером да се избегне брачни живот у дужем трајању, прељуба, рађење о глави, робија у трајању дужем од 8 година.¹⁷

Промена хришћанске вере као разлог за развод постоји у случајевима преласка из хришћанства у ислам или другу веру. Овај разлог је логична последица законске забране о склапању брака између хришћана и нехришћана. Ако један од супружника промени Хришћанску веру, друга страна има право да захтева развод.¹⁸ „Прелаз из једне хришћанске вероисповести у другу нема значаја за развод брака”.¹⁹

Одсуство супружника са намером да избегне брачни живот које траје дуже од 3 године или одсуство без намере, али траје 6 година, представљао је разлог због кога се могао захтевати развод. У таквим ситуацијама други супружник је могао да поднесе

¹¹ „Већина прописа Породичног права је принудне природе, тако да се не могу заменити ни искључити споразумом странака. Али када се погледа садржина породичних односа, види се да су то односи интимне, личне природе и да по томе морају долазити у приватне односе” Марковић 1920, 1.

¹² „Сви ови закони, по питању брака и породице, заснивали су се на канонском праву, тзв. Крмчији, по коме су црквени органи имали искључиву надлежност за закључење и разрешење брака” Дивац 2018, 222.

¹³ „Црква је била Србима за време вековног робовања нарочити фактор и културни и национални, тако да народно схватање није могло ни замислити другачији брак до онакав какав је брак Хришћанство допуштало” Марковић 1920, 9.

¹⁴ Марковић 1920, 10.

¹⁵ Према Брачним правилима Српске православне Цркве из 1934. године као бракоразводни узроци наводе се: прељуба, рађење о глави брачног другу, намерни побачај или спречавања трудноће, злобно напуштање брачног друга, нестанак брачног друга, телесна и душевна болест, отпадништво од православне вере морална поквареност (противприродно полно дело, не вршење брачне дужности из обести у трајању од најмање једне године, губитак права због осуде, злостављање брачног друга најмање годину дана због чега је заједнички живот неиздржљив). Уколико је узрок настао кривицом другог брачног друга исти није могао захтевати развод. Видети члан 88-107, Брачна правила Српске православне Цркве, 1934.

¹⁶ Ćović 2020, 106.

¹⁷ „Српски грађански законик из 1844. године, у регулисању брачних односа, у великој мери одражава тадашње схатање брака и положаја жене, а ослања се на црквено право” Дивац 2018, 227.

¹⁸ Види члан 69. Српског грађанског законика из 1844. године.

¹⁹ Марковић 1920, 88-89.

тужбу за развод након чега су власти позивале одсутног да се у року од годину дана јави, уколико се у остављеном року не јави брак се могао развести. Могућност склапања брака присутног партнера зависио је од тога да ли је крив за одсуство. Да ли ће повратак утицати да се поништи развод и брак склопљен са другим лицем зависио је од тога да ли је постојала намера да се напусти брачна заједница. У случајевима када је постојала намера уколико се врати одсутни, развод се неће поништити као ни други брак уколико је склопљен. У случајевима када није постојала намера као што су случајеви заробљеништва уколико се лице врати развод се поништава као и брак који би био склопљен уколико то тражи супруг који је био одсутан.²⁰

Да би се брак развео због прељубе она је морала и да се докаже. Поступак за утврђивање да ли се десила прељуба био је у надлежности народних судова и уколико се утврди да се десила прељуба могао се развести брак. У једној од пресуда Управителног совјета из 1837. године прељубници су кажњени шибањем и наложено је епископу да разведе брак.²¹ И поред преовлађујућег става да супружник за кога је доказано да је извршио прељубу није могао поново да закључи брак у стварности се најчешће одступало од тог правила.²² Да би доказана прељуба представљала разлог за развод било је потребно и да је она извршена у стању урачунљивости, што значи да уколико би неко због коришћења алкохола био неурачунљив у тренутку извршења прељубе није постојао узрок за развод.²³

Рађење о глави брачном партнеру, да би постојао овај разлог за развод брака било је потребно доказати да је један од супружника предузео радњу или радње којима је угрозио живот брачном партнеру и услед којег је он могао да изгуби живот. Српски грађански законик²⁴ наводи да за постојање овог узрока за развод није неопходно да је радњу извршио супружник довољно је и његово сазнање да ће се дело извршити. Из оваквог дефинисања можемо закључити да физичко насиље којим није угрожен живот особе не може бити узрок за развод, а због чега је Закон како наводи професор Марковић „и сувише благ, према злим поступцима једног супруга”.²⁵ Осуда на робију у трајању дужем од 8 година представљала је узрок за развод брака. За постојање овог узрока било је потребно да је пресуда постала извршна.

Према Закону о црквеним правилима и немогућност заједничког живота представљала је узрок за развод брака. Закон о црквеним властима је као узроке немогућности заједничког живота који могу довести до развода брака наводио злостављање, пијанство, расипништво и не вршење брачних дужности из обести.²⁶ За разлику од других узрока где се суд није упуштао у утврђивање колико постојање истог утиче на брак, у случајевима позивања једне од стране на постојање узрока због којег није могућ заједнички живот постојала је обавеза суда да у сваком конкретном случају утврђује у којој мери наведени узрок онемогућава заједнички живот.²⁷ Као и у случају узрока „рађење о глави брачном партнеру” можемо закључити да није свако злостављање разлог за развод, већ само оно које је таквог интензитета да према оцени суда онемогућава заједнички живот супружника. Немогућност заједничког живота као разлог развода брака

²⁰ Ibidem, 90.

²¹ „Последице доказане прељубе биле су у обичајном праву много теже. Оне се не тичу само судбине брака, већ погађају и тело и живот прељубника, посебно жене” Зорица Дивац, 230.

²² Ibidem, 231.

²³ Марковић 1920, 85.

²⁴ Види члан 94. Српског грађанског законика из 1844. године.

²⁵ Марковић, 1920, 87.

²⁶ Види члан 218. Закона о црквеним властима.

²⁷ Марковић, 1920, 91.

је и данас најчешћи узрок. Управо овај разлог је ублажавао строго схватање о забрани развода. Али оно што је у великој мери отежавало развод из овог узрока била је формулација да се у случају постојања овог узрока супружници не разводе већ остају у браку и омогућава им се одвојени живот у трајању од 5 година, тек уколико се не помире у том периоду брак се разводи.²⁸

Надлежност за развод брака

Надлежност за разводе и поништаје брака за православце, узимајући и случајеве мешовитих бракова где је један од супружника православац, према члану 99. Српског грађанског законика из 1844. године била је у искључивој надлежности црквених судова. Правила поступка и разлози развода брака били су одређени црквеним и државним законима. Склапање и развод брака били су у надлежности црквених органа, парохијских свештеника.²⁹ Материјална надлежност судова била је одређена према епархијама и судили су епархијски судови.³⁰ У циљу спречавања споразумних развода прописано је да се постојање узрока за развод не може доказивати признањем оне стране која се оптужује.³¹

Тужба која се подносила парохијском свештенику морала је садржати податке о броју заједничке деце, њиховом полу и узрасту.³² Покушај мирења је био обавезан за супружнике и морали су да се одазову уколико нека од страна не би дошла исту би силом довели стражари.³³ У случајевима када мирење није успело заказује се рочиште на коме странке морају присуствовати и уколико странка се не одазове морала је да надокнади трошкове доласка и „дангубе” другој страни.³⁴ Пре одлучивања о главној ствари суд је био дужан да на првом рочишту донесе одлуке о томе да ли ће супружници до окончања поступка наставити заједнички живот, одлуку о начину издржавања жене док траје парница, одлуку о чувању и издржавању деце уколико не постоји споразум родитеља о томе.³⁵ У одлуци о разводу брака наводи се и ко је крив за развод, а што је било битно јер се страни која је крива забрањује ступање у нови брак, као и право жене за издржавање, јер само жена која није крива за развод има право на издржавање од мужа. Одлуку о разводу Духовни суд шаље Великом Духовном Суду као другостепеном који може потврдити, преиначити или вратити одлуку Духовном суду на поновно разматрање са

²⁸ Оно што отежава и умањује слободу развода је превише дуг рок за проверу, а то је рок од 5 година. Марковић 1920, 92

²⁹ Тужба за развод брака подносила се парохијском свештенику. Тужилац је морао навести узроке за поништај или развод и доказе за тврдње. Парохијски свештеник имао је обавезу мирења, уколико не успе у мирењу стране је упућивао окружном протејереју који је такође покушавао да помири брачне партнере. После тога супружници су се упућивали надлежном епархијском Духовном Суду и суд је прво покушавао мирење. Поступак мирења је био обавезан и уколико се страна не би појавила иста се принудно доводила. Поповић 1926, 77.

³⁰ Марковић 1920, 95.

³¹ Закон о црквеним властима члан 216. „... црква је морала сву снагу своју да уложи, да се, при тој опћој друштвеној распуштености, успостави на право своје становиште установа брака и да се сада заједничким дјеловањем црквеног и грађанског законодавства обезбједи светиња његова. Прво старање њезино у томе било је, да се укине онај закон, по коме су могли муж и жена да се договорно раставе, те да се муж са другом женском ожени, а жена за другог човјека да уда” Милашин 1902, 670.

³² Поповић, А, 1926, 77.

³³ Поповић, А., 1926, 77.

³⁴ Марковић 1920, 97

³⁵ Ibidem, 98-99

смерницама шта је потребно испитати или поништава одлуку уколико није у складу са законом.³⁶

Утицај развода на децу

Српским грађанским закоником из 1844. године било је предвиђено да се након развода родитељи договоре, како ће поделити дужности око деце. Уколико родитељи нису могли да се договоре о вршењу родитељског права након развода Српски грађански законик из 1844. године предвидео је да се деца раног узраста најпре поверавају мајци и то девојчице до седме године, а дечасти до четврте године, а након тог узраста деца су се поверавала оцу на старање. Законом је било прописано и да се од тог правила може одступити уколико исто није било у складу са интересима деце.³⁷ „Чим црквени суд донесе привремену или коначну одлуку о издржавању жене и деце и о додељивању деце једном од родитеља, известиће о томе одмах, по службеној дужности, надлежни грађански суд и доставити му оверени препис одлуке, ради установљења висине издржавања. О томе ће црквени суд у исто време извести и обе странке у брачном спору“.³⁸

Начело најбољег интереса деце као основно начело којег су данас дужни да се руководе сви који доносе одлуке које се тичу деце било је предвиђено и Српским грађанским закоником, који је предвиђао да се одлука о томе са ким ће деца живети након развода доносила водећи рачуна о интересима деце. У случају да су оба родитеља имала потребне родитељске компетенције следећи критеријуми за поверавање деце једном од родитеља био је узраст и пол деце. Тако су се према том критеријуму девојчице узраста до седме године додељивала мајци, а након тог узраста оцу, док су се дечасти до четврте године остајали са мајком, а након тога су се додељивали оцу.³⁹

Поставља се питање да ли је кривица за развод утицала на одлуку о поверавању деце. И поред чињенице да кривица није била предвиђена као сметња за поверавање деце родитељу који је скривио развод неки аутори наводе да је мала вероватноћа била да суд додели децу родитељу који је скривио развод.⁴⁰ Епископ Никодим Милашин у својој књизи наводи да су деца у случају развода због прељубе остајала невиној страни уз могуће изузетке уколико је то целисходније за дете, као и да је за васпитање деце након развода задужен отац без обзира да ли је скривио развод. Обавеза васпитања деце је оцу могла да се ускрати једино у случају сиромаштва оца и доброг материјалног стања мајке, када се обавеза васпитања деце преносила на мајку.⁴¹

Закључак

У периоду 19. века у српском друштву, као и у већини других друштава тога времена је по питању развода брака преовладавао став о потреби очувања брака и породице. Односи у породици су били под снажним утицајем цркве која је својим

³⁶ Ibidem, 101-102

³⁷ Члан 118. „... ако се сами поравнали и сложили не би, закон уређује, да деца мушка до навршене четврте, а женска до навршене седме године под материну храну и негу спадају, а остали под очину бригу долазе; ако не би особите околности среће ради дечије другу наредбу изискивале” Српски грађански законик, 1844.

³⁸ Видети члан 307. Поступак за судове у Српској православној Цркви, 1934.

³⁹ Марковић 1920, 1.

⁴⁰ Ковачек - Станић, Самарџић, Ковачевић 2017, 1286.

⁴¹ Милаш 1902, 680-681.

прописима који су се примењивали у поступцима развода настојала да сачува породицу и спречи олаке разводе који су у данашње време све чешћа појава. Црква је настојала да сачува веру народа у значај брака и спречи штету која се може десити друштву уколико се наруши институција брака и породице. За разлику од Католичке цркве која је предвиђала апсолутну забрану развода, Православна црква је дозвољавала развод из тачно одређених узрока, који су поред физичке смрти као разлога престанка брака, представљали смрт, али у моралном смислу и обесмишљавали институцију брака. Допринос Хришћанства је забрана присилних бракова и постојање воље за закључење брака, а што представља моралну вредност брака за коју се залагала црква. Брак није само социјална категорија, већ Црква у малом. У њој је сав живот као у Великој Цркви, иста Истина, иста Љубав, исте врлине, исти морални закон. Тадашњи став да се само насиље које озбиљно угрожава живот могло сматрати узроком развода, наводи на тежак положај жене у том периоду, која је у већем проценту жртва породичног насиља, како некада тако и данас.

Литература

Антонијевић, Драгана (1998): Насиље над женама и сексуални морал: Потиснута повест устаничког доба у Србији, *Гласник Етнографског института САНУ*, XLVII, 65-78.

Брачна правила Српске православне Цркве, 1934, објављена први пут у „Гласнику”, Службени лист Српске православне Патријаршије од 7 септембра (25 август) 1933, број 34-35, Свети Архијерејски Синод, Српска манастирска штампарија, Сремски Карловци.

Дивац, Зорица (2018): Породичне и брачне (не)прилике у Србији (19. век), *Гласник Етнографског института САНУ*, 54, 219-232. <https://www.ei.sanu.ac.rs/index.php/gei/article/view/671>.

Ковачек - Станић, Гордана., Самарџић, Сандра, Ковачевић, Милица (2017): Развод брака и заједничко родитељско старање као последица развода брака у теорији и пракси, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, бр. 4/2017. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0550-2179/2017/0550-21791704285K.pdf>.

Коџина, Карло (2018): Dialectics as a Possible Concept of Understanding the Process of Development of Divorce and the Role of Catholic Church in that Process, *Pravnik*, 52 (104), 80-80. <https://hrcak.srce.hr/213965>.

Марковић, Лазар (1920): *Грађанско право II-Породично право*, Београд, Геца Кон.

Милаш, Никодим (1902): *Православно црквено право*, Мостар, Издавачка књижарница Пахера и Кисића.

Поповић, Атанасије (1926): *Ручна књига о браку*, Београд, Штампарије „Уједињење“.

Поступак за судове у Српској православној Цркви (1934), Српска манастирска штампарија, Сремски Карловци.

Српски грађански законик (СГЗ) из 1844. године.

Цонфалониери, Андреј (2020): Поређење правног положаја жена у браку и наслеђивању у Српском грађанском законнику из 1844. и Грађанском законнику Краљевине Италије из 1865, *Весник правне историје / Herald of Legal History* 1 (2), 113-140. https://doi.org/10.51204/HLH_20205A.

Ћовић, Ана (2020): *Породичноправни аспекти верских бракова*, Институт за упоредно право.

Aleksandra Janković
Randel Stošić

**JURISDICTION OF THE CHURCH IN DIVORCE PROCEEDINGS IN SERBIA
AT THE END OF THE 19TH CENTURY**

In spite of the fact that divorce in the 19th century was not as common as it is today, the Serbian Orthodox Church allowed divorce in specific cases. The topic of the paper is the analysis of church and civil regulations that regulated the issue of divorce in the 19th century, with special reference to the analysis of the actions of church courts in divorce proceedings in the period when divorce was the exclusive jurisdiction of church courts. In addition to the positive legal analysis of the legal institute of divorce and its impact on children, the paper also applies historical and sociological methods in order to more fully analyze and comprehend its historical development and the impact of relations in society on marriage and divorce.